

uživatelů k češtině, proto zřejmě působila i v Centru pro výzkum vývoje osobnosti a etnicity (kde se setkávala s historiky, antropology, psychology i literárními vědci). Sama přitom byla takovou hluboce humanistickou osobností; a většina kondolencí, které po jejím úmrtí začala pošta přinášet, také obsahovala projevy lítosti nad odchodem tak významné osobnosti české lingvistiky. Ano, Světa Čmejková se zasloužila o českou lingvistiku a zařadila se mezi její profilové osobnosti. Poneseme si v sobě všechno, co jsme se od ní a s ní naučili – ale bude nám nesmírně chybět.

Jana Hoffmannová – Petr Kaderka

*Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Letenská 4, 118 51 Praha 1
<hoffmannova@ujc.cas.cz>
<kaderka@ujc.cas.cz>*

JAK SE DOBRAT PRAGMATICKÉHO STANDARDU?

Na přelomu února a března 2012 uspořádal ústav germanistické lingvistiky na univerzitě ve Würzburgu třídní mezinárodní konferenci, kterou organizátoři věnovali problémům uchopení jazykového standardu z pozic lingvistické pragmatiky (Pragmatischer Standard: Standardsyntax des Deutschen in pragmatischer Perspektive, Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 29. 2. – 2. 3. 2012). Würzburští pořadatelé v čele s Petrem Kleinem v oznámení konference vyzývali k diskusi orientované konceptuálně i metodologicky, přičemž přívlastek *pragmatický* v názvu konference měl za cíl celou akci učinit koherentnější. To se však podařilo jen částečně. Na tomto místě lze předeslat, že velmi zatížený koncept standardu autoři příspěvků sami bohužel definovali jen zřídka, což posluchačům ztěžovalo orientaci a porozumění. V této zprávě, která si neklade za cíl potíže konceptuální povahy z würzburšské konference systematicky napravit, se však alespoň na několika místech pokouším vysvětlit, jak tento pojem někteří autoři užívali. Shrnutí výsledků diskuse nabízím v utříděnější podobě v závěru zprávy.

Konference se zúčastnilo 30 germanistů působících na univerzitách v Německu, Rakousku, Česku, v Bosně a Hercegovině, ale také dalších odborníků z Ruska, Řecka či Brazílie. Pořadatelům se povedlo sestavit přitažlivý program, který nebyl dělen do paralelních sekcí, nýbrž do pěti tematických bloků řazených bez překryvů chronologicky za sebou. To umožňovalo vyslechnout si všechny referáty a následně se o něco zasvěceněji zúčastnit i závěrečných diskusí v plénu, neboť intertextuálních vazeb mezi příspěvky bylo velmi mnoho.

Univerzitu Karlovu v Praze reprezentovali dva zástupci z Ústavu germánských studií FF (kromě autora této zprávy také doktorandka Alena Čermáková). Třetí příspěvek z České republiky přednesla Gabriela Rykalová z oddělení germanistiky Ústavu cizích jazyků Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě.

Jednotlivé bloky byly uvedeny obsáhlejšími přednáškami, jejichž okomentovaná shrnutí jsou v této zprávě vřazena do tematicky souvisejících pasáží níže. Na tomto místě lze stručně předeslat, že Peter Klein zahájil celou konferenci a první, převážně konceptuálně orientovaný blok zásadní otázkou „Proč potřebujeme jasný pojem spisovnosti a jak může být tento pojem uchopen?“. Sven Staffeldt, činný rovněž na pořádající univerzitě, se po něm zaměřil přímo na standardy v pragmatice předvedené na příkladech formulování omluvných e-mailů studentskými pomocnými silami, které jsou adresovány profesorům. Susanne Günthnerová z univerzity v Münsteru navázala otázkou týkající se vztahu mezi (úže pojímaným) standardem psaného jazyka na straně jedné a rozmanitostí v užívání jazyka na straně druhé. Předposlední blok uvedl Arnulf Deppermann z mannheimského Ústavu německého jazyka (Institut für Deutsche Sprache, dále jen IDS) výkladem o standardu v situačních kontextech, které byly rozloženy do parametrů *média*, *žánrů* a *sekvencí*. Poslední blok konference zahájil přednáškou Pragmatický standard v diskurzu Ingo Warnke z univerzity v Brémách, jenž rozebíral proces vyjednávání standardu na příkladech žánrů německého koloniálního diskurzu.

Bloky referátů, uvedené těmito delšími přednáškami, však samy o sobě vždy zcela koherentní nebyly. Pomyslná červená nit se však navzdory tomu většinou referátů přece jen táhla. Nemálo přednášejících totiž úvodem komentovalo

nezvyklost tématu, resp. způsobu, jak organizátoři základní otázku po pragmatickém standardu kladli; někteří z pozvaných celkem otevřeně přiznávali, že si museli pojem *pragmatického standardu* nechat důkladněji projít hlavou. Poté následovaly komentáře k základní kontradikci, kterou ve své úvodní přednášce nastínil P. Klein a která se vyznačovala rozdílem mezi identifikováním standardu orientovaného na úzus a standardu orientovaného na kodifikace. Součástí těchto komentářů bylo zpravidla explicitní přihlášení se k pozici první, tj. standardu odvozenému od užití jazyka (*Gebrauchsstandard*). Třetí pasáž těmto referátům společná obsahovala pečlivou analýzu vybraných jazykových proměnných. V této fázi vycházeli přednášející z dat shromážděných z různých (druhů) korpusů, a to jak němčiny psané, tak také mluvené. Výsledky rozborů vypovídaly tedy obvykle více o podobě *jazykových struktur* samých než o jejich *užití* (v jakých sociálních kontextech, kterými uživateli, s jakými úmysly, s jakými důsledky atd.). Nastíňená struktura prezentací spojovala výklady o konstrukcích typu *X-und-X* Rity Finkbeinerové z Mohuče, o konstrukcích *s dass* Susanne Güntherové z Münsteru, o užití modálních sloves izolovaně bez sloves plnovýznamových v přednášce Arnulfa Deppermanna z Mannheimu, rozbor konstrukcí *ja nein* v referátu Roberta Mroczynského z Düsseldorfu, výklady o užití modálních partikulí v bioetickém diskurzu Marcuse Müllera z Heidelbergu a další.

Systematičtější sociopragmaticky, resp. sociologicky vystavěné příspěvky na bázi kvalitativní metodologie se ku škodě věci nakonec ocitaly v menšině. Protože se z důvodů rozsahu nemohu věnovat všem příspěvkům vyváženě, omezím se v následujícím textu na několik konkrétních obsahově nejdůležitějších přednášek, které doplním o další souvislosti.

Peter Klein se při hledání odpovědi na výše formulované zásadní otázky ve své programově pojaté přednášce věnoval mj. diferenciaci standardu orientovaného na úzus v mluveném a psaném jazyce a problémům empiričnosti norem spisovné variety. Jako zdroje psaného standardu identifikoval úřední sdělení, nadregionální noviny a časopisy, webové stránky nadregionálně působících firem, přihlášky do konkurzů na pracovní místa v těchto firmách nebo omluvné dopisy užívané ve formálních situacích. Pro jazyk

mluvený pak nabídl žánry zpravodajství v nadregionálních médiích, výběrová řízení ve výše zmíněných nadregionálně působících firmách, seriózní talk-show, jednání u soudů, hlášení pro cestující v letadlech a na letištích nebo literaturu namluvenou na zvukové nosiče (tento poslední zdroj především z důvodů ortopedických). Ačkoli by bylo možné tento výčet rozšířit např. o žánry odborné literatury (*Sachprosa*), bylo zřejmé, že P. Klein pokládá existenci standardu za empiricky nepopíratelnou. Zdůraznil několikrát, že podle jeho přesvědčení nepředstavuje standard nějaký konstrukt (ať už jakékoli povahy, např. nedosažitelný ideál, nebo konstrukt existující pouze v kodexech a dalších příručkách z nakladatelství Duden), nýbrž empiricky doložitelný a nezpochybnitelný fakt. V této souvislosti se proto jevil jako logické, že se kriticky pozastavil nad tvrzeními (nepřítomného) Klause Gloye, že jazykové normy nejsou empiricky přístupné předměty (*empirische Gegenstände*) a že účinky norem nezávisí na tom, jsou-li obsahy norem zformulované např. v kodexech či nikoli. Pozastavovat se nad tím ovšem nebylo tak úplně potřeba. Normy v Gloyově pojetí jsou zjednodušeně řečeno deontické obsahy vědomí regulující očekávání mluvčích i samo užívání jazyka. Obsahy vědomí nejsou v materiální podobě bezprostředně přístupné nikdy a tato vlastnost se netýká zdaleka jen norem; empiricky zkoumatelné jsou až účinky těchto obsahů vědomí, jak se projevují a stávají pozorovatelnými v interakcích uživatelů jazyka. To dále vysvětluje, proč nepředstavuje zachycení norem v písemné či ústní podobě podmínku pro jejich existenci. V domýšlení důsledků této argumentace by se dalo pokračovat. Jedním z nich je např. osvětlení zásadního rozdílu mezi *normou* na straně jedné a *předpisem* na straně druhé. Norma není předpis, ale normy lze samozřejmě ve formě předpisů zachytit nebo stanovit. Svou odpověď na otázku, proč potřebujeme jasný pojem standardu, v závěru přednášky P. Klein rozdělil na dvě části: Nejprve našel důvody interní povahy (*wissenschaftsintern*) v tom smyslu, že normy pokládá za ústřední rys nové horní němčiny (oproti staré, střední a rané nové horní němčině) a za nepostradatelné tertium comparationis pro analýzu jiných jazykových variet. Kromě toho pojmenoval důvody externí (*wissenschaftsextern*), k nimž přiřadil výuku němčiny včetně němčiny jako cizího jazyka a veřejně

diskuse vedené o spisovnosti v médiích mimo debaty vědecké. Na otázku, jak tedy spisovnost (*Standardsprachlichkeit*) pojmout, odpověděl odkazem na zkoumání užití jazyka ve „spisovných kontextech“ a odkazem na kodexy nové horní němčiny. V přednášce kromě toho upozornil na probíhající výzkumný projekt zaměřený na sporné gramatické případy (*Zweifelsfälle*), k nimž jím vedený tým sestavuje a analyzuje databázi preskriptivně orientovaných textů vydávaných od 19. století do současnosti.

O existenci standardu v mluveném jazyce a hlavně o jeho potřebnosti na rozdíl od P. Kleina pochyboval Reinhard Fiehler z IDS. Jeden z důvodů ke skepsi spatřoval v nepříjemném předpokladu, že by kategorie standardu měla mít podobu variety. To, že by měl standard mluvené němčiny vykazovat jakožto varieta dovnitř větší homogennost než navenek, nelze podle jeho názoru dokázat a obhájit. I kdyby ovšem varietovou povahu mluveného standardu připustil, pak by stejně pokládal za problém, podle jakých kritérií by se měla příslušnost jazykových prostředků ke standardu posuzovat. Kvantitativní hledisko (tj. četnosti výskytu jazykových prostředků) bez delšího zdůvodňování odmítl a např. hledisko pedagogické (tj. tvorbu mluveného standardu ve školách) označil za vědecky neobhajitelné.

K problému „Jaký standard – a k čemu?“ se ve svém příspěvku vyslovili také Stephan Elspaß z Augsburgu a Péter Maitz z Münsteru. I oni zdůrazňovali podobně jako R. Fiehler smysluplnost úvah o standardu v jazyce psaném spíše než v jazyce mluveném a u standardu psaného jeho orientaci na úzus. Tito přednášející však zůstali jedněmi z mála, kteří kategorizaci toho, co je či není součástí standardu, navrhovali přenechat uživatelům jazyka samotným. Svůj návrh dokládali např. otázkami typu „Které texty uznávají uživatelé za standard?“ nebo „Které způsoby mluvení by uživatelé akceptovali ve formálních situacích jako blízké standardu?“, na něž by měla být hledána odpověď.

Za nevňásení předem připravených expertních kategorií do komunikačních situací se ve své přednášce stavěl i Arnulf Deppermann, konverzační analytik a vedoucí oddělení pragmatiky na IDS. Jeho přednáška patřila k těm nemnoha etnograficky založeným, a tak nepřekvapí, že i jeho návrh spočíval v odvozování standardu od užití jazyka. Na rozdíl od většiny ostatních se však tuto

obecnou vágní zásadu pokoušel poněkud konkretizovat pojetím standardu jako bodu pro normativní orientaci při jazykové produkci, kterým se řídí kompetentní mluvčí němčiny při komunikaci s lidmi nepocházejícími z téže lokality (*Kommunikation mit Ortsfremden*). Ani Deppermann se neztotožňoval s interpretací standardu jako homogenní variety, nýbrž se stavěl za pojetí standardu jako repertoáru jazykových praktik a pravidel adekvátních v určitých kontextech, v nichž je jazyk užíván. Tuto úzkou vazbu na kontexty zpřesnil třemi podle svého názoru nejrelevantnějšími parametry – médii interakcí, způsobem průběhu interakcí (sekvence) a žánry. Jeho přístup tak reprezentoval ukázkou perspektivy *bottom-up* s tím, že mikrorovinu interakcí v zásadě nebyl ochoten opustit. Na otázku, jak by se do interakcí daly integrovat vlivy přicházející od institucí, které do utváření standardu nepochybně zasahují, reagoval tak, že je konverzační analytik a že se analýza rozhovoru makrorovinou nezabývá.

Podobnou pozici, primárně zohledňující interakčnost a sekvenčně dialogickou organizaci užívání jazyka, zaujala další významná německá lingvistka Susanne Günthnerová z Münsteru. Úvodem upozornila na povahu standardu jakožto ideologického konstruktů, který nelze pokládat za model pro každodenní komunikační praxi. Za jazykovou proměnnou si pro svou analýzu vybrala konstrukce se spojkou *dass*. Doložila existenci proměnlivého slovosledu v těchto vedlejších větách, přičemž varianty této proměnné – postavení přísudku na konci věty nebo na druhém místě za podmětem – interpretovala nikoli jako odchylky od standardu, nýbrž jako čím dál ustálenější konstrukce disponující odlišnými funkcemi.

Při pozorném sledování těchto hodinových přednášek i dalších referátů bylo nápadné, jak málo jsou při analýzách brány v potaz sociokulturní charakteristiky situací, v nichž se jazyk užívá. Jen výjimečně byli tematizováni aktéři interakcí se svými diskurzivně utvářenými sociálními identitami (např. normové autority), výrazně opomíjen byl faktor moci a sociálních nerovností mezi aktéry a vůbec okolnost, že může být metodologicky užitečné pokládat standard nikoli za *nějaký* konstrukt (ledajaký), nýbrž právě konstrukt diskurzivní, tedy utvářený konkrétními metajazykovými činnostmi účastníků komunikace ve zcela konkrétních opakujících se situacích. Tato perspektiva představovala východisko pro

referát autora této zprávy, který se opíral o teorii jazykového managementu. Na tomto teoretickém základě lze standard pojímat jako proces i produkt chování uživatelů vůči jazyku, jak se projevuje v interakcích. Pragmatičnost tohoto pojetí se odráží i v tom, že kategorizaci jazykových prostředků na prostředky standardní či jiné provádějí sami uživatelé jazyka v kontextech k tomu relevantních – standard se nepochybně formuje v procesech jazykového managementu ve vzdělávacích institucích, v redakcích médií, na úřadech nebo při provozování jazykových poraden. Kontexty bez takových účinků, které by uživatele jazyka nutily k opravám (nebo alespoň promýšlení toho, jak mluví nebo píšou v komunikaci s kým a s jakými důsledky – třeba i subjektivně pokládány za sankce) jako např. jazykový management v hospodách, v domácnostech apod., sem patřit nebudou. Vstupní otázku, *co je standard v pragmatickém pojetí*, tak lze smysluplně a právě pragmaticky zpřesňovat podle dílčích parametrů např. na otázky, *kdo o tom rozhoduje, s odkazem na jaké zdroje, v jakých situacích, s jakými úmysly, s jakými důsledky*. Stává se tak standardem to, nad čím se normové autority zjednodušeně řečeno nepozastávají, tedy čeho si v konceptuálně psaných textech (sociálněpsychologická distance mezi účastníky komunikace) nevšímají a co nehodnotí negativně?

Konkrétní aplikaci této teorie předvedla ve svém příspěvku Alena Čermáková. Procesy jazykového managementu dokumentovala na základě jazykového experimentu opravování písemných testů českými středoškolskými učiteli němčiny. Na jazykové proměnné slovosledu v hypotetických větách srovnávacích se spojkami *als* a *als ob* ukázala nejednotnou korektorskou praxi těchto normových autorit, které připouštěly jak variantu postavení přísudku bezprostředně po spojce *als*, tak ovšem rovněž nepřijatelnou variantu postavení přísudku až na konci této vedlejší věty, která odpovídá slovosledu po spojce *als ob*.

Její příspěvek našel jakýsi protějšek ze školního prostředí v referátu Michaela Rödela a Christiana Kluga z Bambergu, kteří pozorovali meta-jazyková sebevnímání žáků na druhém stupni ve dvou německých školách. Sledovali, jak žáci pokládali své užívání němčiny jako mateřského jazyka za neodpovídající požadavkům na normy

ve škole. Normy odvozené od psaného jazyka se pro ně stávaly zdrojem frustrace. Oba přednášející se stavěli za větší diferenciaci v didaktice výuky jazyka, která by podle jejich názoru měla dokázat transformovat běžný každodenní jazyk do velmi konvencionalizovaných žánrů jazyka psaného.

Závěrečná plenární diskuse pak poněkud více osvětlila to, jak se přednášející s nejasným konceptem pragmatického standardu pokoušeli vyrovnat, což byla mimochodem exemplární komunikační situace vyjednávání významu (*negotiation of meaning*). Jedna skupina vyšla z oboru pragmatiky a pokládala nakonec za předmět standardu, resp. standardizace, *způsoby užití jazyka*. Jako příklad by mohly sloužit standardy oslovení v omluvném e-mailu, formulování omluvy vůbec, nepochybně standard zdvořilosti atd., jak se tomu ve své přednášce věnoval S. Staffeldt. V této interpretaci by se však nabízelo nahradit velmi zatížený pojem standardu pojmem komunikační normy.

Druhá interpretace volila za východisko roviny jazykového systému (zde především syntax) a vykládala standard jako *zařité, bezpříznakové a očekávatelné jazykové prostředky či struktury*. K tomu možno dodat, že tyto rysy mohou představovat důvod, proč *užívání* těchto struktur např. bez problémů projde hodnocením ze strany autorit – uživatelé docilují s těmito strukturami komunikačních úspěchů nebo za ně alespoň nejsou sankcionováni.

Obě pojetí spojuje nezbytnost jasného sociálního ukotvení a adekvátní kvalitativní metodologie. Strukturně orientované přístupy popíší jen část problému. Nelze opomíjet fakt, že existence jazykového standardu má na mluvěcí sociální dopady, neboť může fungovat jako překážka v sociálním rozvoji a úspěšné seberealizaci konkrétních jednotlivců (*standard as gatekeeper*). Tvrdit, že to je špatně nebo že se takové věci dít nemají, v zásadě nestačí. Takové procesy je potřeba nejprve důkladněji prozkoumat.

Vít Dovalil

*Ústav germánských studií FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
<vitek.dovalil@ff.cuni.cz>*